

JORDI VENTURA I SUBIRATS
1932-1999

Tinc davant meu l'*Anuario del Curso 1960-61* de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona on he rellegit, amb certa melangia, el llistat del segon curs d'alumnes de comuns. Els noms, que, a força de ser repetits cada dia amb puntual parsimònia al principi de la classe per la majoria de professors, restaren esculpits en la memòria, hi tenen ara una extraordinària ressonància. Molts, és clar, són força més que una mera concatenació acústica de fonemes, i provoquen, de manera automàtica, una miscel·lània gamma de records, que, en el cas d'aquells companys amb els quals fou possible mantenir o reprendre els vincles establerts durant els anys d'universitat, encara rebroten amb molta més força.

4. FAUCON, J. Claude, LABBÉ, Alain et QUÉRUEL, Danielle (éd.), *Miscellanea mediaevalia. Mélanges offerts à Philippe Ménard*. Paris: Champion, 1998, tome I, p. 713-21. SCHENCK, David P. et SCHENCK, Mary Jane (éd.), *Echoes of the Epic: Studies in Honor of Gerard J. Brault*. Birmingham, Alabama: Summa Publications Inc., 1998, p. 133-40. BOUTET, Dominique et alii (éd.), *Plaisit vos oïr bone cançon vallant? Mélanges de Langue et de Littérature Médiévales offerts à François Suard*. Lille: Édition du Conseil Scientifique de l'Université Charles-de-Gaulle-Lille 3, 1999, tome I, p. 465-73. DUFOURNET, Jean et alii (éd.), «*Si a parlé par moult ruïste vertu*». *Mélanges de littérature médiévale offerts à Jean Subrenat*. Paris: Champion, 2000, p. 299-306.

5. LACSSAGNE, Miren (éd.), «*Ce nous dist li escrits ... che est la verité*». *Études de littérature médiévale offertes à André Moisan par ses collègues et amis*. Aix-en-Provence: CUER MA, Senefiance, 45, 2000, p. 113-121.

Jordi Ventura, barceloní de naixença, era un dels condeixebles que més destacava. Per molts motius. Ja per començar, per la seva superior maduresa. Nascut el 7 d'agost de 1932, era aleshores un jove de 28 anys, edat que superava de molt la mitjana de la classe. A més, com aviat van detectar les companyes de curs, sempre més perspicaces a l'hora de copsar aquestes minúcies, era un jove d'una forta personalitat, pulcre i ben vestit, envoltat d'una certa aurèola de misteri propiciada per una rumorologia, naturalment imprecisa, sobre aspectes de la seva biografia del tot inusual i que contrastava amb els *curricula*, encara en blanc, de gairebé tots els restants membres de la classe. Algunes de les noies, sense destriar gaire bé les connotacions del mot, però posant èmfasi en el seu caràcter exòtic i heterodox, asseguraven que Ventura era sacerdot o bisbe càtar; altres, que francmaçó; d'altres es limitaven a dir que tenia un caràcter estrany, i que podia ser molt irònic i fins i tot càustic en el tracte, però que semblava benestar i molt versat en qüestions monetàries, i compaginava els estudis amb alguna empresa financera. Tanmateix, de fet, molts pocs vam arribar a tenir alguna notícia indirecta del seu riquíssim periple personal. Sabíem que havia passat bona part de la seva primera joventut a l'estranger, però ell mai no va sentir cap necessitat d'explicar-nos la seva vida: l'obligada estada al Llenguadoc, on el 1951 esdevingué membre de l'Acadèmia Provençal de Cana; els quatre anys passats als EEUU cursant un màster de ciències empresarials, o el seu pas per Venècia. Fou gràcies a comentaris més aviat esporàdics d'algun professor, suposo que del Dr. Carlos Seco Serrano i més tard del Dr. Martí de Riquer, que vam assabentar-nos que aquell misteriós company de classe era un erudit que ja s'havia guanyat un merescut renom en el camp de la historiografia catalana medieval.

En efecte, ultra haver presentat treballs sobre el tema a l'IEC, haver rebut premis als Jocs Florals de París i arribar a ser finalista als premis de Sant Llúcia, Ventura era autor d'una doble biografia sobre *Pere el Catòlic i Simó de Montfort. Els Càtars, Catalunya i les terres occitanes* (= PC), publicada per Aedos el 1960 (ara reimpressa per l'Editorial Selecta, el 1996, sense retocs ni addicions, de fet no gaire necessàries en tot allò que afecta les tesis essencials i la documentació de primera mà). La mateixa editorial també li atorgà el Premi de Biografia Catalana que porta el seu nom, pel llibre *Alfons el Cast, el primer comte-rei*. Tant en PC com en l'important volum sobre *Els Heretges Catalans* (HC), guanyador del "Premi Josep Yxart 1962", Ventura havia posat a l'abast del públic i sintetitzat de manera clara, punyent i entenedora el cabal d'evidència documental recollida i garbellada per ell mateix en la "Col·lecció Doat" i en la BN de París, i avançada en dos treballs fonamentals i del tot relacionats: "El catarisme en Cataluña" i "La valdesía en Cataluña", publicats, respectivament, en el prestigiós *BRABL*, 28 (1959-60), 75-168 i 29 (1961-62), 275-317.

La irrupció d'aquell jove periodista i economista en un camp no gens desbrossat no va passar, doncs, gens desapercebuda. Fins i tot va semblar força agosarada a algun veterà historiador. Però ara, des de la reflexiva distància imposada pel temps i la mort, sembla d'elemental justícia destacar, d'una banda, la novetat i riquesa de la recerca endegada per aquell jove estudiós (*Eren uns temps en què centenars de milers d'occitans ni tan sols no sabien que ho eren*, i el tema del catarisme no havia esdevingut, com ara, el motor sensacionalista del turisme local i del periodisme internacional), i, d'altra banda, allò que constituïria la principal característica d'aquella recerca: l'autoexigència de mantenir-se sempre en contacte directe amb els textos i els documents originals... sovint exhumats per primera vegada. Si Ventura, fou sempre essencialment fidel a una temàtica, que era en el fons una apassionada investigació de les pròpies arrels (noteu que si PC porta la dedicatòria: *A la meva mare que fou la primera a parlar-me de Besieres i del poble occità*, i la d'HC, resa: *Als meus avis, que volgueren romandre diferents*), no fou menys conseqüent amb el seu esperit crític i la seva voluntat de fonamentar aquesta investigació en una anàlisi objectiva de les fonts documentals exhumades.

No volia escriure “d’oides”, basant-se en allò dit o escrit pels altres. Com bé apunta en el pròleg de PC (p. 8), text que en la primera edició té molt de proclama i d’honesta declaració de principis, i, en la segona un cert to afegit d’acusació contra uns plagiaris sovint ben reals, i/o uns antagonistes que mai no li van mancar i que li amargaren sovint l’existència, mantenint viva una natural hiperestèsia, constatatment activada per les polèmiques: *la recerca científica ...tan sols pot ser feta a poc a poc i amb serenitat. Escriure sense saber, i afirmar sense conèixer, és molt fàcil; i audaç. Res no hi ha de tan audaç com la ignorància. I, en qüestions històriques, com fet i fet amb tot, per tal de saber i conèixer, de primer cal haver investigat; i la recerca significa escorcollar els arxius, tenir les tècniques necessàries i una gran dosi de paciència i de sort en efectuar les troballes.*

Els dos primers llibres de Jordi Ventura tractaven de desvetllar la veritat enfront a la barreja de tòpics i de bajanades propiciats per l’anomenada vulgarització “turísticocultural” d’una història novel·lada o d’una recerca del tot sensacionalista (encara ben activa, com ho proven llibres com *The Holy Blood and the Holy Grail*, de Baigent, Leigh i Lincoln, de venda arreu del món anglosaxó i reeditat per Arrow el 1996 sota el següent espectacular reclam: *The shocking international No.1 bestseller. Revised and updated with explosive new Discoveries!*). En el primer s’havia proposat deixar clar el caràcter eminentment religiós de la conquesta francesa d’Occitània; en el segon mostrà fins a quin punt aquella conquesta i el conflicte religiós que l’havia causada van afectar les terres catalans, fins a esdevenir també una qüestió catalana. Si bé en una i altra obra s’havia imposat la tasca d’explicar i definir el catarisme i la valdesia, destriant un moviment de l’altre (PC, c. 2; HC, c. 6-10; 11-13), en la doble biografia va traçar una molt completa panoràmica de la croada espiritual contra els albigesos, que abasta els preliminars (I) de l’expansió catalana per Occitània (c. 1), les circumstàncies polítiques i socioeconòmiques del regnat de Pere el Catòlic (c. 3, 5-6), sense oblidar les figures senyeres de la teocràcia medieval més involucrades en el problema (Innocenci III, c. 4; i St. Domènec, c. 7), el tema de la diplomàcia matrimonial (c. 6), i l’assassinat de Pere de Castelnou, suposat detonant de la conflagració o (c. 8). La segona part estudia la croada militar en els seus aspectes més importants: la host, on predominaven els ribalds, “la horda de la rapinya i de la violació” sobre els cavallers (c. 9), el terrible carnatge i l’incendi de Besiers (c. 10) i el setge i saqueig de Carcassona (c. 11), amb capítols dedicats a l’origen i personalitat del de Montfort (c. 12), usurpador i responsable de la mort de Trencavel (c. 14), els canvis en la política del rei Pere (c. 14), l’inici d’una més organitzada resistència (c. 15), i la conquesta sistemàtica (III), feta a sang i foc. Hi són descrites la presa de Menerba (c. 17), les hostilitats contra Ramon VI (c. 18), la rendició de Cabaret i de Lavaur (c. 19), l’atac a Tolosa i la batalla de Castelnoudari (c. 20-21), la conquesta de l’Agenès i del Comenges (c. 22) i la imposició dels estatuts de Pàmies (c. 23), que suposaven la substitució del dret romà d’Occitània pel dret consuetudinari de París i imposaven el matrimoni de les pubilles nobles amb cavallers francesos. El nucli del llibre el constitueix la quarta part (c. 24-28), amb la directa intervenció del rei Pere, esdevingut sobirà de les terres occitanes en el moment històric que ja no les podia mantenir, i que va tractar de jugar totes les possibles cartes en el concili de Lavaur, i davant la seu pontifícia, fins a trobar-se abocat a un conflicte armat que transformà la croada en *una guerra internacional contra un rei cristià, que havia estat coronat a Roma i que acabava de cobrir-se de glòria combatent contra els sarraïns* (p. 212). Destaca l’espai dedicat a descriure la decisiva batalla de Muret, on l’autor té presents totes les circumstàncies narrades pels cronistes, i que en realitat *no fou sinó una escaramussa, rude però breu* on, tanmateix, va acabar *el miratge de la gran Occitània*, amb la mort del rei, i amb l’hereu de la corona convertit en ostatge dels croats. Després de Muret, ni el papa mateix va poder evitar que els interessos religiosos passessin a un segon terme. L’alt clergat, que havia jugat un paper del tot miserable en aquella vasta fira

d'interessos mundans, reclamà en el concili de Montpeller que Simó fos constituït *príncep i senyor del país*, i rebés la investidura dels béns presos als heretges. Una altre acte d'aquella tragèdia, que es desenvolupà a Roma durant el concili del Laterà, va culminar amb el triomf de Simó de Montfort i la desposseïció del comte de Tolosa i, més tard, amb el còmic i vergonyós espectacle *dels dos promotors de la guerra contra els heretges disputant-se com si fossin dos bergants qualssevol*. Quan l'arquebisbe de Narbona, Arnau Amalric, que s'havia proclamat duc d'aquella ciutat, va excomunicar Simó, que en venia a prendre possessió, *En Montfort, excomunicat, reaccionà de manera consemblant a la dels heretges que tan piadosament havia exterminat; desafia el poder espiritual de l'arquebisbe* (p. 260). El desenllaç (VI) va anar encara precedit d'una revolta contra els francesos, que fou brutalment reprimida, i amb la destrucció de Tolosa, deguda a la traïció del bisbe Folquet, i una segona temptativa on Catalunya esdevingué el quarter general dels revoltats. Davant la perillosa nova situació es renovellà la intervenció del papa, ara Honori III, que s'adreçava al jove Jaume I, amenaçant-lo amb una nova croada. El segon setge de Tolosa culminà amb la mort d'En Monfort, el fanàtic *cabdill* que *féu d'una croada una conquesta sagnant*.

Tinc de fa anys especialment subratllats en el meu exemplar, aquest i d'altres fragments del llibre, on hom qualifica En Montfort de "dictador" i, tot fent balanç de l'actuació d'aquell soldat sense contemplacions, militar i no polític, l'arma suprema del qual fou el terror, i que *no tingué ni el temps ni el desig d'ésser climent o misericordiós* a causa de la seva *miopia aguda* i al fet de sentir-se investit d'una *fe sobrenatural en la seva missió* i de la *certesa d'estar protegit per la Providència*; que, a més, com a *cap d'Estat, fou intransigent i mancà de lluc*. *No tingué esperit de conciliació de pacificació, ...venjatiu, irascible i desproveït de generositat*, l'imperi del qual, *com tot allò que es basa en la força armada únicament, no podia durar* (p. 297), i que en el fons *no acabà res més que abstraccions, no pogué resoldre el problema del poder, no pogué edificar altra cosa que un món efímer i artificial, car la vida i la realitat s'havien retirat i refugiat al si de la revolta i de la resistència*, estic gairebé segur que En Jordi no es referia ja únicament ací a Simó de Montfort, ni al tràgic destí d'Occitània. Perfilava també, veladament però d'una manera ben entenedora, la semblança de l'altre "caudillo" que aleshores governava les Espanyes; es referia a la inutilitat de les dictadures i a l'anelhada supervivència d'una pàtria catalana, el destí de la qual era, en més d'un sentit, equiparable a la *lluita subterrània i desesperada d'una terra occitana que es curullà d'esperances fallides, d'esforços tan inútils com esplèndids, on als calabossos s'hi podrien milers de ciutadans, una multitud de patriotes forabandits se n'anaren als països veïns per exercir-hi llurs oficis; d'altres, ...morts cívicament, romangueren al país, només amb el dret de captar...* (p. 307). Per això no deixa d'estranyar-me que el llibre, tot i aquesta forta càrrega d'afirmació nacional d'una Occitània en més d'un sentit identificable amb Catalunya, superés la històrica vigilància delsensors del moment.

Sigui com sigui, es tracta d'una obra que, tot i el pas dels anys, encara manté la seva vigència i on ja podem llegir la tesi que hom *esdevenia heretge quan volia portar fins a les darreres conseqüències les idees i aspiracions tradicionals de l'Església*. *En demanar que es realitzessin plenament a la terra els ideals cristians d'espiritualitat i germanor l'extremista acabava per separar-se totalment de l'Església* (PC, p. 125). Aquesta idea la trobem repetida en els HC, un llibre centrat en el tema de l'heretgia en Catalunya, *l'únic reialme oficialment catòlic que es trobaria en entredit durant dotze anys consecutius* (p. 17), on tracta de demostrar i demostra que *els heretges catalans contribuïren a afaçonar una part no petita del pensament i l'estructura de la nostra terra* (p. 18). Ventura veu en les heretgies un fenomen relacionat amb el desig de mantenir la identitat i la independència ideològica enfront a nous corrents o nous poders assimiladors. Així, l'adopcionisme seria una *defensa contra*

l'assimilació d'un imperialisme eclesiàstic vingut del país francès (p. 20), i tot i que els erudits de la cort de Carlemany acabaren amb la base doctrinal del visigotisme, les idees defensades per Feliu d'Urgell s'haurien mantingut latents en el poble humil per a rebrotar més tard empeltades en el catarisme occitanocatalà. Moviment aquest que Ventura veu com a sorgit *de resultes de la reforma gregoriana* (p. 39), *una mena d'evangelisme renovat* (p. 40), del qual estudia els orígens (c. 6), la doctrina (c. 8) i la difusió per la Mediterrània i per Catalunya (c. 7 i 9). La síntesi doctrinal és especialment clara, però té, potser, més interès l'explicació socioeconòmica del nostre catarisme, arriscada per Ventura (c. 10), segons la qual en la dura *competència entre la classe naixent* (la burgesia) *i la feudalitat dominant* (p. 59), el catarisme hauria servit els interessos dels feudals *en la seva lluita contra l'Església* (p. 63) pel control jurídic i econòmic de la terra. Els heretges que condemnaven aquesta propietat (com també condemnaven la feudal), però tenien una activa vinculació amb el comerç i la indústria, comparaven la pugna entre l'Església i els feudals a un ocell que en devora un altre. Valdés i la seva doctrina seria un altre exemple d'una recerca de la perfecció basada en la lectura de Mt. 19, 21, que acabà provocant la ira eclesiàstica i l'acusació d'usurpació del magisteri eclesiàstic i de la prerrogativa de la predicació. En els seus inicis els valdesos eren, paradoxalment, una reacció anticàtara en defensa de l'Església, que aquesta va condemnar i eliminar moguda pel recel que els anomenats "pobres de Lió", caracteritzats pel seu afany de tenir accés directe al tresor de les Escripures en llengua vulgar, i per la seva pobresa i vida evangèliques, no fossin assimilats pel mateix catarisme que rebutjaven. La doctrina valdesa, la valdesia catalana, Duran d'Osca, la seva conversió i activitat polèmica i literària, i els anomenats "pobre catòlics", són matèria d'alguns dels capítols d'aquesta obra, encara avui d'obligada consulta. Des d'una perspectiva filològica en destacaria la tesi, presentada amb totes les reserves, sobre les grans semblances detectades en passatges de les *Homilies d'Organyà* amb idees i doctrines càtares (p. 108ss).

El llibre estudia, a més, l'impacte de la reforma protestant a les terres catalanes (c. 18-25) i la dels protestants moderns (c. 26-37), i ja hi apunten poderosament alguns dels temes, que, deixant de banda la seva producció assagística de caire més cívic i polític, sovint també derivada de la constant preocupació pel tema occità i català (*Els catalans i l'occitanisme*, 1963) i pels drets de les minories i dels països minoritaris (*Les llengües eruropes*, 1963; *Les cultures minoritàries europees*, 1991; recordem que Ventura fou un dels impulsors de la creació del Comitè Científic de l'Assemblea de les Regions d'Europa), i d'altres que clarament no entren en l'esfera d'interès de la nostra revista (*Vida de treball a tallers i fàbriques*, 1965), són ben dignes d'una particular atenció, ja que ocuparen bona part de la seva recerca.

Em refereixo a l'apassionant qüestió de la Bíblia catalana, del tot lligada a la de la Inquisició i dels conversos (c. 26). En el c. 19 dels HC, Ventura ja hi aborda la difusió de la Bíblia, amb dades de l'AHN sobre la circulació de textos bíblics en romanç i al·ludint a les tesis del valencià Frederic Furió Ceriol i la seva *Bononia* (1556) – *una veu en el desert hispànic* – on l'humanista valencià argumentava que *la vera teologia és conèixer Déu i el seu fill Jesucrist*. Raons que Bataillon considera d'origen erasmí i que, dit sigui de pas, coincideixen amb les d'Arnau de Vilanova, els beguins i els ja esmentats "pobres de Lió". Ventura fa servir documentació del mateix fons, per a discutir l'espòradica presència de luterans als Països Catalans (c. 21) i esmenta el procés contra el valencià Mossèn "Jeroni Conquers" (*sic*, c. 22), autor d'una versió catalana del llibre de Job, que dona per perduda (p. 135), tot i que, sortosament, Jaume Riera va poder estudiar-la i editar-la més tard (B., 1996) a partir del Ms.13.883 de la BNM.

Un cop, doncs, endinsat, sembla que de la mà de Bataillon, en la problemàtica del s. xvi, un "Ajut de Treball 1972" de l'Omnium Cultural li permeté girar també l'atenció a l'impacte

socioeconòmic i per tant cultural que l'establiment de la Inquisició dels Reis Catòlics va tenir sobre la societat valenciana de finals del xv. Fruit d'aquella recerca, en la qual l'abundància de materials dificultava els resultats massa expedit, fou una important monografia sobre "Lluís Alcanyis, médico y escritor valenciano del siglo xv", apareguda en els *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña* (9, 1993, 69-105), publicació del Departament d'Història Econòmica de la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de Barcelona, al qual s'havia incorporat com a professor el 1968, després de llicenciar-se i doctorar-se en Història, amb una tesi sobre la Inquisició espanyola i els conversos barcelonins. A l'article sobre Alcanyis, completat per una abundant documentació d'arxiu (p. 90-105) hi trobem la següent hipòtesi de treball: *...una de las causas primordiales que hizo decaer, de modo tan rápido y fulminante la llamada época de oro de la cultura catalana, que por razones de peso específico tuvo en Valencia su esplendor máximo, fue la manera en que la nueva Inquisición española aniquiló a la capa burguesa valenciana, de la que era a la vez sostén y fundamento de gran parte de aquella cultura... Los procesos y condenas contra exponentes de la cultura autóctona, o contra sus familiares, vedaron por muchos años, de modo irremediable, la expresión de una cultura propia* (p. 75).

És la hipòtesi que reprendrà, amb major documentació, en el llibre *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, (V., 3 i 4, 1978), que li va merèixer el "Premi Joan Fuster" en els Premis Octubre del 1977. De fet hi reelabora l'article precedent, de manera que el procés inquisitorial al metge Alcanyis i la seva esposa ocupa l'espai nuclear del volum (pp. 71-102), que completen tres altres capítols: un sobre els restants professors universitaris i exponents de la cultura valenciana, escriptors, llibreters, i sobretot catedràtics de medicina i metges processats pel Sant Ofici, i els dedicats als col·laboradors de la Inquisició (Miquel Peres, Joan Ram Escrivà, Narcís Vinyoles, entre els escriptors d'un cert renom), i el dramàtic cas de Joan Lluís Vives i la seva família. En aquest darrer, polemitzava amb Ricardo García Cárcel, i, ultra retreure-li una constant extrapolació del seu text, contraargumenta que el Vives que defensava que l'ensenyament dels infants s'havia de fer en la llengua pròpia hauria, en condicions normals, escrit en el català de la seva València nativa. La tesi de Ventura venia a donar una explicació històrica racional i versemblant a les dades exposades per Joan Fuster en el seu llibre *La decadència al País Valencià* (B., 1976) sobre l'ensulsiada de la cultura en llengua catalana, i, en general continua tenint força acceptació. Val a dir que el mateix Ventura va tractar de perfilar-la i d'ampliar-la encara en la seva contundent aportació a la *Miscel·lània Aramon i Serra IV* (B. 1984, p. 347-72), on reclama l'esforç interdisciplinari de filòlegs i historiadors i rebut, punt per punt, les crítiques que García Cárcel havia adreçat al seu llibre. Ho fa aportant moltíssima documentació nova en defensa de la plausibilitat de la seva tesi sobre la pressió lingüística exercida pels inquisidors castellans, que acabà imposant el monolingüisme a unes víctimes que maldaven, en total condicions d'inferioritat, per fer-se entendre com millor podien i sabien.

Una altra de les seves aportacions, on mostra la necessitat d'una col·laboració més estreta entre historiadors i filòlegs, és el llibre *La Bíblia valenciana* (B.1993), que, tal com insinua el subtítol, és un report detectivesc que tracta de recuperar la història d'un incunable català pràcticament desaparegut, i representa en més d'un sentit la culminació de tants anys de recerques. De fet el llibre, que conté també una transcripció del *Saltiri* barceloní copiat de la Bíblia valenciana, es basa en un minuciosament documental de gran part dels interrogatoris i declaracions dels qui van participar d'una forma o altra, en qualitat d'acusats o de testimonis, en aquella vasta empresa editorial: el corrector del text, Daniel Vives; el famós escripturista agustí, Fra Jaume Peres, bisbe Cristopolità; l'impressor Lambert Palmart; els dominicans fra Jaume Borrell, inquisidor, i fra Bernat Comes; el cirurgià convers Andreu Forca-

dell, un dels promotors, que acabà refugiant-se en Perpinyà. Segons Ventura, la desaparició de la Bíblia valenciana no fou gradual sinó deguda a una crema sistemàtica de tots els exemplars. Llegir la Bíblia o només el Saltiri en vulgar va passar de ser una operació molt freqüent a un acte d'extrema perillositat, com bé demostren els nombrosíssims i interessantíssims textos aportats. La desaparició de la Bíblia catalana, clarament deguda a l'actuació inquisitorial, tingué, doncs, un impacte cultural i lingüístic negatiu només imaginable quan hom considera, com a contrast, la influència del tot positiva que l'existència d'un text similar en gal·lès va arribar a tenir per a la supervivència d'aquella llengua cèltica. Això vol dir, si més no, que la història d'aquesta desaparició és un extraordinari document que confirma plenament la tesi invocada en el llibre anterior. Podem dir, doncs, que aquesta documentadíssima monografia tancava de manera circular tota una trajectòria investigadora, sorgida d'un esforç intel·ligent, i en el fons entesa com una defensa cívica de la llibertat: la pròpia, la de Catalunya i Occitània, i la de tots els pobles i minories oprimides. La mort ha trencat aquesta trajectòria en el moment de màxima maduresa.

ALBERT G. HAUF
Universitat de València